

Чернігівська районна державна адміністрація
Запорізької області
відділ освіти

**Всеукраїнська експедиція учнівської та студентської молоді
«Моя Батьківщина – Україна»**

Напрямок «Із батьківської криниці»

**Забуті сільськогосподарські
культури як складова історичної та
матеріальної культури українського
етносу**

2011
с. Просторе

Роботу виконала: учениця 10 класу
Просторівської загальноосвітньої
школи I-III ступенів,
член гуртка етнографічного
краєзнавства «Горлиця»
КЗ «ЗОЦКУМ» ЗОР
Хоменко Єлизавета Володимирівна

Науковий керівник: вчитель
Просторівської загальноосвітньої
школи I-III ступенів,
керівник гуртка етнографічного краєзнавства «Горлиця»
КЗ «ЗОЦКУМ» ЗОР
Похилько Наталія Анатоліївна

Вступ

Справжніми духовними острівцями в житті українців завжди були народні традиції та звичаї. Вони вироблялися протягом багатьох століть і є складовою частиною не лише історії нашого народу. Українці, як одна із найдавніших націй у світі, мають багаті й своєрідні народні традиції та звичаї. Трудові та побутові традиції були чи не найважливішими в житті українців. Вони передавалися з покоління в покоління, оспівувалися в народних піснях. Часто ці традиції були пов'язані саме із землеробством та із с/г рослинами, що мали дуже важливе значення в житті українців. Серед величезного розмаїття культурних рослин, без яких у повсякденному побуті не могли обходитися наші предки, коноплям відводилося особливе місце. Це не випадково, адже ця культурна рослина впродовж багатьох століть одягала, годувала й обігрівала українських селян. Тож не випадково і в наші дні люди похилого віку з такою теплотою згадують про коноплі.

Мета роботи: ознайомитися із особливостями технології переробки та використання в побуті коноплі; визначити основні напрямки розвитку культури українців, зокрема особливості аграрної діяльності селян в районі нашого дослідження.

Актуальність проблеми. Останнім часом цілком незаслужено деякі с/г культури вважаються забороненими і викликають в оточуючих найчастіше зневажливе ставлення. Однією з таких культур на сьогодні є коноплі посівні. Причина – недостатня вивченість та висвітлення в етнографічній літературі.

Основні завдання, які ми ставили перед собою були:

1. Дослідити характерні особливості вирощування конопель в різних районах України і в Чернігівському районі зокрема.
2. Визначити роль використання конопель в побуті українців.
3. З'ясувати ступінь відображення ролі і значення конопель у народному фольклорі.
4. Привернути увагу учнівської молоді, широких верств населення до конопель, як давньої с/г культури.

Основна частина

1. Коноплі як одна з найдавніших і широко поширених рослин в Україні

Згадаймо Шевченкове : «А дівчина при самій дорозі недалеко коло мене плоскінь вибирала...». Я думаю, що в нашому регіоні не зможе сьогодні жоден батько своїй дитині, а вчитель учневі показово й вичерпно пояснити, що ж вибирала дівчина край дороги? А між тим, саме ці рослини відігравали дуже велику роль в історії українців.

На території нинішньої України коноплі є однією з найдавніших і широко поширених рослин. Багаточисленними археологічними та історичними даними засвідчено, що народи, які населяли нинішню територію нашої держави, з незапам'ятних часів займалися вирощуванням конопель. Є припущення, що вперше на цій території коноплі вирощувалися ще скіфами у VII столітті до нашої ери.

За загальним визнанням, батьківщиною конопель є Схід; на думку К. Ліннея — Персія. Є свідчення, що звідти коноплі були завезені під час хрестових походів. Коноплі в країнах Сходу особливо цінувалися за наркотичну властивість діяти подібно опію.

2. Розвиток коноплярства на території європейської частини колишньої царської Росії

В різних країнах світу прядиво як волокнистий матеріал було відоме ще до нашої ери. Є дані, що король Гієрон Сіракузький (V століття до нашої ери) привозив коноплі та гірську смолу для своїх кораблів з річки Родона (Рона). Римський сатирик Луцілій (I століття до нашої ери) згадує у своїх творах про виробу з прядива конопель.

На древньоруських землях прядиво конопель задовольняло власні потреби виробника (одяг, парусина, мотузки) і було важливим товаром у зовнішній торгівлі. Так, деякі історики вважають, що предметом експорту української держави у X-XIV століттях поряд із зерновим збіжжям була продукція льону та конопель. Значний поштовх для коноплярства на території

європейської частини колишньої царської Росії дав розвиток парусного флоту (XV-XVIII століття), який вимагав для своїх потреб волокна, стійкого до гниття у воді. Прядиво йшло на виробництво канатів, парусів, риболовецьких сіток і мотузок. Поступове скорочення виробництва конопель у другій половині XIX століття було викликане розвитком парового судноплавства замість парусного і широким розповсюдженням лляних і бавовняних тканин. І все-таки на початку XIX століття площа посіву конопель у Російській імперії становила 855 тисяч гектарів.

Коноплі у селянських господарствах аж до масової колективізації села вважалися прибутковою культурою, з якої виготовляли конопляну олію та волокно (прядиво) — цінні товари, котрі з вигодою можна було продати на будь-якому ринку. Цінним паливом для селянських осель та підстилкою для домашньої худоби була також костриця конопель, яка залишалася після тіпання вимочених і висушених стебел (трести) цієї рослини. Конопляне насіння надходило в продаж зерном або ж перероблялося на олію. З волокна чоловічих рослин (плосконі) виготовляли домоткане полотно для побутового використання (рядна, рушники, натільну білизну, верхній одяг). Більш грубе

волокно з жіночих рослин або матірки йшло на виготовлення мотузок та інших кручених виробів, без яких не міг обійтися у своєму господарстві український селянин.

Ми провели опитування окремих людей свого села, які в різний час проживали в різних регіонах України і виявили, що бідні і середні шари селян широко використовували коноплі в своїх господарствах. Волокна конопель обробляли і робили з них мішковину, мочалку, шпагат. Практично в кожній хаті

стояв верстат, на якому ткали конопляне полотно (*фото1*). І, хоч часом воно

було не дуже якісним, проте сировину для такого полотна будь-який селянин міг сам виростити для себе. Це було дуже економічно вигідно для маленьких господарств.

В кожному господарстві також обов'язково були всі знаряддя, необхідні для обробки конопель (фото 2,3).

Треба сказати, що в кожному регіоні назви цих предметів можуть дещо відрізнятися. Деякі знаряддя могли також використовуватися для обробки вовни. Однак перше призначення цих речей – саме обробка конопель. Після обробки рослин звичайно ж залишалось багато відходів. В господарстві селян ці відходи селяни намагалися використати повністю.

Кострицею, наприклад, з успіхом опалювали житлові приміщення (Веремій С.Ф., Костенко Т.П.,

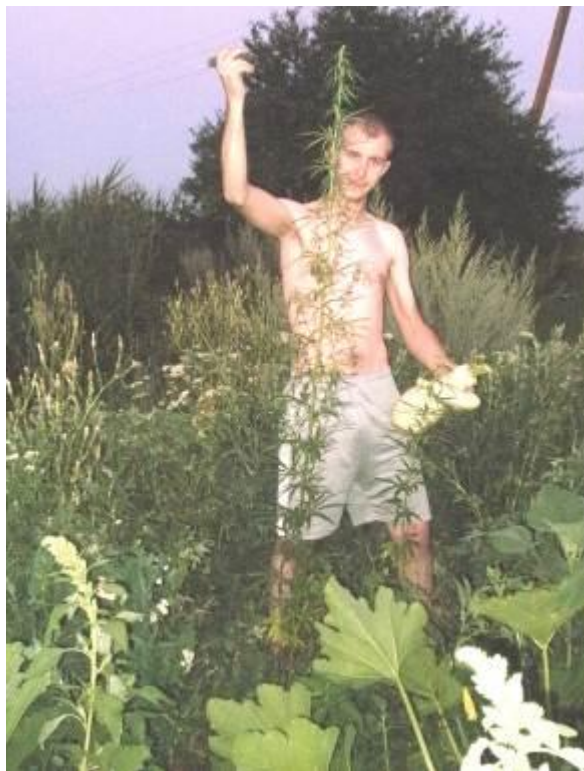
сmt. Чернігівка), її використовували також на підстилку домашнім тваринам (Псьол А.А. с. Мокрий Став Чернігівського р-ну). Макуха використовувалася в кормових сумішах для годівлі домашніх тварин (Міщенко Н.В. Сумська обл.). Полову ж конопель також використовували на підстилку худобі (Міщенко Н.В. Сумська обл.) та як дезінфікуючий засіб при обкурюванні погребів (Трохименко В.Ф. Чернігівська обл.) (див. *Спогади про коноплю.*)

3. Агротехнічні умови вирощування конопель

«Починаючи з 1915 року, площі посіву під коноплями почали поступово скорочуватися. Замість цієї культури українці почали розширювати площі під картоплю та соняшник, вбачаючи в цьому більш вигідне заняття насамперед з економічної точки зору. Виробник, продавши на ринку прядиво, ледве міг компенсувати витрати, а інколи залишався й зі збитками. Підвищити ціну на волокно конопель було неможливо, оскільки з'явилися серйозніші конкуренти: волокна джуту, бавовнику, рамі та інших прядивних рослин теплих країн. Вони, завдячуючи порівняно низькій собівартості, почали витісняти на світовому ринку волокно конопель. З того часу коноплі сіялися переважно на невеликих клаптах землі біля селянських садиб лише для задоволення власних потреб».

Однак, свідчення очевидців переконують нас в тому, що ще до середини ХХ ст.. конопля залишалась досить поширеною с/г культурою. Псьол Андрій Андрійович (1941 р.н., проживав у с. Мокрий Став Чернігівського району) добре пам'ятає, що у них вдома стояв станок, на якому батько та дід обробляли рослини конопель. В хаті стояв і ткацький станок. (фото 2) А тому мішковину, полотно для верхнього одягу виготовляли своїми силами.

Веремій Світлана Федорівна (1940 р.н. сmt. Чернігівка) розповідає, що *«...в кінці городів протікала річка. Там мама і тітка викопали велику копанку саме для того, щоб вимочувати коноплі. Справа ця дуже важка, а тому і спогади залишилися не дуже приємні».*

В Чернігівському районі коноплі вирощувались на колгоспних ланах тільки до 40-х років. В повоєнні часи їх вирощували тільки на городах селян. Часто коноплями обсаджували городи, створюючи своєрідний паркан.

Фото4. Рослини такого розміру (до 2-х м) дійсно можуть слугувати гарним парканом

Найбільш трудомістким процесом є збирання конопель, яке вимагає великої кількості робочих рук. Детальніше про цей процес нам розповіла Міщенко Ніна Василівна. Вона не тільки знає про це з чийось розповідей, але й сама неодноразово брала участь в ньому. Ніна Василівна розповіла, що до середини 70-х років ХХ ст. в їхньому колгоспі (Кролевецький район, Сумської обл.) також вирощували коноплі: *«Для кожної родини наділяли чималі ділянки цієї культури – ланки. Гони коноплі (рядки) були довжиною по 1 км або більше, їх наділяли до 10 в кожній ланці. Навчаючись в школі, я завжди допомагала батькам на колгоспних ланах. Обробляти коноплі було дуже важкою і копіткою роботою. На літніх канікулах доводилося ходити всією родиною в поле і обробляти наділи...»*

Коноплі – культура дводомна. Вона має чоловічі рослини (плоскінь) та жіночі (матірка) (Фото5,6). Перші дозрівають значно раніше і вимагають ручного вибирання зі стеблостою. Вибирали коноплі тільки на волокно рано, не чекаючи визрівання насіння, а в період цвітіння плосконі. Виривали

плоскінь після запилення, в'язали у снопи, обробляли самостійно вдома, а потім здавали в колгосп. Для цього плоскінь кидали у великі копанки (5 x 4м) вимочували. Це робили для того, щоб можна було без особливих зусиль відокремити волокна деревини. Тривалість мочіння при ранньому збиранні конопель і теплій погоді не перевищувала 12-15 днів, у холодній воді цей процес затягувався до 20-30 днів і більше. Коли снопи вимокнуть, то їх витягали, висушували на сонці а потім обробляли на коноплетіпалках, відділяючи волокно від деревини (костриці). Невеличкі пристрої коноплетіпалок були обов'язково в кожній родині. Як згадують Похилько С.Ф. і Міщенко Н.В., для отримання кращого волокна по вимоченим рослинам треба було ще й добре потоптатись босими ногами. Цей процес був не дуже приємним, після цього дуже боліли ноги, однак селяни не відмовлялися від нього.

У селянській культурі розрізняли два способи переробки конопель. За другим способом вирвані з землі рослини в'язали у снопи, просушували на сонці, а потім молотили ціпами. Насіння з допомогою решіт і вітру доводили

до відповідних кондицій. Молотьба конопель (молочанка, молочка) мала поширення в східних районах України, західна ж частина, за літературними джерелами, практикувала так звану «січку», про яку нам розповіла Ніна Василівна. Однак, при опитуванні наших односельчан, земляків, ми прийшли до висновку, що в Чернігівському районі також використовували саме «січку».

При застосуванні «січки» рослини в'язали у невеликі снопи, сушили на сонці чи в клунях і косою, серпом або ж сокирою відрубували суцвіття з насінням. Інколи відрубували також коріння. Досушували тільки головки, з яких згодом насіння вимолочували найпростішими способами (колотушками). Стебла ж вимочували у воді. Як правило, прядиво з «січки» було за якістю кращим, ніж з молочки, воно мало більшу міцність, стрічкуватість, маслянистість і однорідність.

Якщо ж хотіли отримати волокно і насіння, збирання відкладали до визрівання жіночих екземплярів (матірки або головки, як їх називали на Сумщині). При цьому чоловічі рослини (плоскінь), як уже згадувалося, вибирали раніше, одразу ж після їх відцвітання. Насіння дозрівало і рослини серпами зрізали. Пов'язані снопи вивозили на підприємства. Високоякісна олія з насіння конопель завжди була цінним продуктом харчування і сировиною для виготовлення лаків, фарб та оліфи.

4. Лікарські властивості конопель

Здавна з лікувальною метою використовували сім'я, цвіт і листя конопель. Вельми цінною сировиною, насамперед для лікувальних цілей, було і є насіння конопель (*Додаток 1*). У ньому міститься 30-39 % олії та 18-25 % білку, бактерицидні речовини, цінні ненасичені кислоти, гліцериди, амінокислоти, мікроелементи. Народні джерела засвідчують, що насінням лікували катари верхніх дихальних шляхів, захворювання статевих органів, нирок, неврастенію, імпотенцію, рахіт та інші небезпечні хвороби. Відомий знавець народної медицини З. Болтарович відзначає, що пересмажене й перетерте насіння конопель використовували для компресів при опіках, відвари приймали

при шлункових захворюваннях, широко вживали в акушерсько-гінекологічній практиці, при лікуванні венеричних хвороб тощо. Підсмажене й перетерте в макітрі насіння конопель наші предки рекомендували також як чудовий загальнозміцнювальний засіб, при хронічному ревматизмі, чиряках, наривах тощо.

5. Використання конопель для харчування

У роки голодомору, воєнної та післявоєнної розрухи, коли бракувало коров'ячого молока, наші діди та прадіди вживали в їжу конопляне «молоко», яке за поживністю та засвоюваністю людським організмом переважало природне. Його рекомендували вживати як дітям, так і дорослим, у першу чергу хворим і нервово виснаженим, а також при запальних процесах. Технологія приготування конопляного молока дуже проста: *«Насіння підсмажували на сковороді, промивали гарячою водою, висипали в макітру, додавали цукру й розтирали, підливаючи воду. Утворену емульсію старанно перемішували і проціджували, після чого вживали як звичайне молоко. Для поліпшення смакових якостей іноді додавали ягоди, цукор, фруктові соки»* (за спогадами Слободянюк М.О.). Літні люди, з якими ми зустрічалися, з великою теплотою згадують про такі делікатеси. Дмитрошук Олександра Петрівна (с. Квіткове, 1925 р.н. проживала в Донецькій обл.) розповіла, що *«прісні коржики, облиті конопляним молочком були найсмачнішими за все в її житті»*. Трохименко Віра Федорівна (с.Просторе, 1936 р.н. проживала в Чернігівській обл.) згадує, що її бабуся випікала дуже смачні пиріжки із коноплею: *«...Дуже давно це було. Я тоді була маленькою, а тому не пам'ятаю, як саме бабуся готувала ці пиріжки. Одне добре пам'ятаю – вони були дуже смачні»*. Похилько Світлана Федорівна (с.мт.Чернігівка, 1940р.н.) добре пам'ятає, що в повоєнні роки в її родині використовували конопляну олію, часто змащували нею дітям хліб. Соняшникову олію почали використовувати значно пізніше. Міщенко Ніна Василівна (с.Просторе, 1960 р.н., до 1975 року проживала в Сумській обл.) розповіла, що ще в 70-х роках

XX ст. в їхній місцевості, і в їхній родині також, головним чином використовували конопляну олію. Дуже смачним був свіжовипечений хліб, змащений такою олією: *«Соняшникової олії не вживали в родинах. Тільки смалець або конопляна олія. Олія – пахуча, зеленого кольору, дуже смачна на свіжоспеченому чорному хлібі...Дуже смачно!!!»*. Лише кілька прикладів дозволяють нам припустити, що коноплі досить широко використовувались в їжу в різних регіонах України аж до середини 70-х років.

6. Сучасні погляди на коноплі

Останнім часом в усьому світі підвищився інтерес до призабутої рослини як до «енергетичної культури». У рослинах цієї культури є великий вміст наркотичних речовин — гашишу чи марихуани. До речі, останніми дослідженнями доведено, що ці речовини не призводять до смерті, однак їх вплив на захворювання мозку, безпліддя, імпотенцію і безум'я очевидний. Саме ці факти і призвели до скорочення посівних площ конопель.

Про одурманюючий вплив конопель на організм людини було відомо з незапам'ятних часів, однак ще якихось 30-40 років тому про скорочення посівів цієї рослини, як, до речі, й маку, не йшлося. Очевидно, справа тут не стільки в рослинних наркотиках, скільки у рівні загальної культури суспільства, його моральних цінностей. Саме цей фактор призвів до того, що ця традиційна культура, котра дарувала людям добробут і статки, стала «небажаною» у нашому повсякденні. Однак це може бути темою окремої розмови.

7. Оспівування конопель в українському фольклорі

Народні традиції, усна народна творчість зберігають глибоко шанобливе ставлення до конопель, з ними тісно переплітався спосіб життя наших предків, а календарна обрядовість, охоплюючи весь цикл сільськогосподарських робіт, ставить їх в один ряд із житом, пшеницею. Згадка про коноплі здавна була атрибутом більшості новорічних привітальних та засівальних пісень типу: *«...сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашиця»*.

Волосюк Г.І. (1962 р.н. проживала в Тернопільській обл.) розповіла, що в

їхньому селі і раніше, і зараз досить цікаво відзначали свято св. Андрія Первозванного. З давніх-давен у ніч на «Андрія» дівчата ворожили. Вони хотіли дізнатися, чи вийдуть заміж у новому році, чи будуть щасливі в парі із своїм судженням. *«Дівчата набирали в пелену насіння коноплі, виходили за хату і сіяли його на сніг. При цьому вони приспівували: «Андрію, Андрію, конопельку сію, спідницею волочу, заміж вийти хочу». Потім набирали сніг там, де сіяли коноплі, вносили до хати і, коли сніг розтане, лічили насіння. Якщо була парна кількість, то і вони будуть в парі, ну, а якщо ні – то прийдеться ще рік чекати».*

З коноплями пов'язані також різноманітні прикмети (Додаток 2). І, якщо прикметами зараз навряд чи хтось користується, бо коноплі вже не вирощуються на сільських городах, то засівальні пісні широко використовуються в наших селах і сьогодні. Їх співають дорослі і діти під час новорічних свят, на Водохреща. А українську народну пісню «Від Києва до Лубен насіяла конопель» учні і зараз вивчають в школі на уроках музики. Згадку про коноплі зустрічаємо навіть у народній казці «Солом'яний бичок» (*«...баба тіпала коноплі...», «...дід обмотав бичка конопляним мотуззям...»*)

Висновок

Сьогодні, як і багато століть тому, народні традиції та звичаї є одним із головних чинників відродження українського народу, його національної свідомості та людської гідності, адже в цих життєдайних джерелах – душа народу. Кожний з нас є спадкоємцем великої скарбниці народної культури, продовжувачем її традицій та звичаїв. А це неможливо без їхнього ґрунтового знання. Проводячи дослідження про коноплі, ми провели дуже багато пошукової роботи:

1. Провели зустрічі із старожилами та цікавими людьми сіл Розівка, Просторе, Квіткове, Довге, смт. Чернігівка.
2. Опрацювали довідникову, науково-пізнавальну, спеціальну літературу.
3. Відвідували краєзнавчі музеї смт. Чернігівка, м. Києва, музеї Закарпатської обл..
4. Провели роз'яснювальну роботу як серед учнів нашої школи так серед жителями наших сіл.

Ми відкрили для себе дуже багато цікавого, нового. І ми переконалися, що коноплі потребують справжньої уваги і відродження свого доброго імені, бо це є справжня рослина українського народу.

Література

1. Болтарович З. Українська народна медицина: історія та практика. — К., 1994.
2. Давиця Г. Г. Конопля (Биология и исходный материал для селекции). Автореф. дисс. докт. с-х наук — Л., 1969.
3. Домонтович С. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. — Санкт-Петербург, 1865.
4. Конопля / под ред. Панченко П. Ф., Хренникова А. С, Гришко Н. Н. — М., 1938.
5. Плотников С. Й. Конопля. — М., 1933
6. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах. Том 1. — К., 1992.
7. Прянишников Д. Н. Избранные сочинения. — Том 2.— М., 1965.
8. Пузанов М. А. Конопля и ее продукты. — М., 1870.
9. Саенко Ф. Г. Возделывание конопли. — М., 1913.
10. Санков Е. А. Прядильные волокнистые материалы. — М., 1932.
11. Соколовский А. В. Конопля. Разведение ее и переработка. — Л., 1925.